

Türk Kültür Tarihinde Ebu Mansur Muhammed Mâtürîdî'nin Yeri ve Etkisi

Ahmet Vehbi Ecer*

Giriş

Bir toplumda geçerli olan ve gelenek halinde devam eden her türlü dil, duygu, düşünce, inanç, sanat ve yaşayış elemanlarının tümü olarak tarif edebileceğimiz kültürde dilden sonra din ikinci ana unsur durumundadır. Dil ve din birliği toplumları birleştiren, yaşatan ve bireylerine kimlik kazandıran¹ kültür elemanlarıdır. Dil ve dinin toplumlar için önemini çok iyi anlayan ve kavrayan Mustafa Kemal Atatürk "Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur"² ve "Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete sahiptir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet milletimizin kalb ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz"³ cümleleriyle bu konuya parmak basmıştır.

Türkler İslâm dininden önce yaşayışlarına uygun düşen değişik dinlere girmişler,⁴ daha sonra evrensel dinlerle temas kurmuşlardır.⁵ Nihayet İslâm dinini benimsedikten sonra İslâm dünyasında kendini gösteren Sünnilik, Şiilik ve tasavvuf akımları Türklerin Müslümanlığının şekillenmesinde etkili ana kanalları oluşturmuştur.⁶ Özellikle Samanoğulları hakimiyeti döneminde (892-999)

Türkler arasında geniş kitlelerin iktidarı vuku bulmuş ve Samaniler "X. yüzyılı Müslüman Orta Asya'nın bir altın çağı yapmayı başarmıştır".⁷ Aynı dönemde Buhara ve Semerkand İslâm ilahiyatının merkezleri haline gelmiş ve bu bölge Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî gibi bir din bilgini yetiştirmiştir. Prof. Dr. Ünver Günay ve Prof. Dr. Harun Güngör'ün birlikte yazdıkları *Türk Din Tarihi* adlı eserde konumuzla ilgili şu satırlara rastlıyoruz:

"Samaniler döneminde Buhara, İslâm ilahiyatının en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. X. yüzyılda Eş'arî'ye paralel olarak, Orta Asya'da Mâtürîdî (öl. 944) muhafazakâr kelâmcıların formalizmi ile Mutezile'nin rasyonalizmini uzlaştırmak suretiyle Sünnî kelâmın esaslarını ortaya koyuyor ve Sünnî Türkler, fıkihtan İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin mezhebinde karar kılarken itikada da Mâtürîdî'nin mezhebine intisab ediyorlardı"⁸

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak ise aynı konu ile ilgili olarak şunları yazar:

"Büyük Selçukluların X. yüzyılın son çeyreğinden itibaren buldukları şartlar gereği Sünnî İslâmı kabul ve XI. yüzyılda İslâm dünyasında siyasi hakimiyeti ellerine geçirmeleri... İslâm âleminde sünnî İslâm düşüncesinin kesin üstünlüğünü sağlayan en büyük siyasî faktör oldu. Bu düşüncenin tam anlamıyla sistematik bir doktrin haline gelişinde Maverâünnehir ve Harezîm bölgesinden yetişen âlimlerin payı şüphesiz ki çok büyük idi. Sünniliğin iki büyük inanç mektebinden birincisi olan Mâtürîdîlik

(*) Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

(**) Türkler Projesi

(1) Fazla bilgi için bak: A. Vehbi Ecer, *Dinimiz İçin Dilimiz*, Kayseri 2001, 1-9.

(2) Genel Kurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük*, İstanbul 1984, I, 453; A. Vehbi Ecer, "Atatürk'ün Din ve İslam Dini Haklarındaki Görüşleri", *Atatürkçü Düşüncede Din ve Laiklik*, Ankara 1999 (Atatürk Araştırma Merkezi yayını), 115-136.

(3) *Atatürkçülük*, I, 457; Ecer, aynı.

(4) Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1998, 2. Baskı, 33-128.

(5) Günay-Güngör, 129-217.

(6) Günay-Güngör, 259; Sayın Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak da bu hususta çeşitli bildiri ve eserlerinde Devlet İslâmı, Medrese İslâmı, Halk İslâmı, Tekke (Mistik) İslâmı gibi ayırmalar yapar. Bak: Ecer, *Dinimiz İçin Dilimiz*, 72-73.

(7) Günay-Güngör, 265.

(8) Günay-Güngör, 270-271.

(9) Ahmet Yaşar Ocak, "Din", *Osmanlı Devleti ve Tarihi*, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul 1998, II, 109-193.

(*değeri Eş'arîlik*) *Semerkand'da Ebu Mansur Muhammed Mâtürîdî* (öl. 944) tarafından tesis edildi"⁹

Mâtürîdîlik, Türk kültür muhitinde ortaya çıkan ve tarih boyunca -günümüze kadar- özellikle Türk toplumları arasında yaygın duruma gelen, Türk kültüründe bir dinî (kelâmî) ekoldür.¹⁰

Mâtürîdî'nin toplumumuz tarafından bilinmesi ve öğrenilmesi Türk kültür tarihi bakımından son derece önemlidir. Zira Mâtürîdî sadece Türk kültür muhiti içinde yetiştirdiği büyük bir bilgiyi olarak kalmamış, X. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar Türk toplumlarının inanç sistemine damgasını vuran bir kimse olmuştur. Gerçekten de Türkler İslâmîyet'e girdikten sonra ibadet ve sosyal ilişkilerini İmam-ı A'zam Ebu Hanife (öl. 767)'ye göre düzenlemişler, inanç ilkelelerinde (akaid'de) de Mâtürîdî'nin sistemini benimsemişlerdir. Türkler daha çok hoşgörülü, hayata ve bilime yönelik, insan sevgisine ve yardımlaşmaya dayalı yaşayışlarını bu iki büyük bilim adamına borçludurlar.

İslâm'dan sonraki Türk toplumlarının estetik anlayışlarının değer yargılarının ve toplumsal ilişkilerinin oluşmasında, şekillenmesinde dinî inanışlarının rolü vardır. Bu sebeple Türk-İslâm kültürünün kökenlerini iyi anlamak ve tespit etmek için kültürün önemli bir elemanı olan toplumun din anlayışını iyi bilmek gerekir.

Mâtürîdî'nin din anlayışı akılcı, ilimci, her türlü hurafeden uzak, başka ifadeyle çağlar üstü bir anlayışı telkin etmektedir. Zira, o, bilimi ibadetten üstün tutar, akli daima ön plânda bulundurur, akli olmayanın dininin ve ilminin olmayacağını iddia eder. Türk toplumu tarih boyunca Mâtürîdî'nin anlayışına, yani ilme ve akla bağlı kaldığı dönemlerde hoşgörülü, hurafelerden uzak, medenî ve parlak dönemlerini yaşamıştır. Günümüzde de Mâtürîdî'nin hoşgörülü, akılcı ve ilimci din anlayışının bilinmesi ve yaşanmasına ihtiyaç vardır. Bu sebeple Mâtürîdî'nin eserleri

ve fikirlerinin değerlendirilmesinin kültür tarihi bakımından önemli olduğu kanısındayız.

Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği Ortam

A. Coğrafi Ortam

Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî (öl. H/333-M/944), eski tarihçilerin Maverâünnehir adını verdikleri Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasında kalan coğrafi bölgede dünyaya geldi ve oradaki Türk kültür muhiti içinde yetişti. "*Nebrin öte tarafında kalan*" anlamındaki bu ifade ile belirlenen bölge "*zamanla Türkleşmiş olan*" ve "*gerek nüfusunun kalabalıklığı, gerek topraklarının verimliliği bakımından*" birinci sırada yer alan bir bölgedir.¹⁰ Prof. Dr. W. Barthold bir yazısında bu bölge ile ilgili olarak şunları yazar:

"Müslüman coğrafyacılar tarafından *Maveraünnehir'in mamurluğu, toprağının verimliliği, ekin, meyve vb. mahsulleriyle eblî hayvanlarının bolluğu, nüfusunun çokluğu, cömertliği, misafirperverliği, yol ve geçitlerin mükemmelliği, ribat vb. hayır müesseselerinin çokluğu, halkın cesareti, ilim ve ma'rifete karşı meyil ve istidadı uzun uzadıya tasvir edilmektedir*".¹¹

Maveraünnehir verimli toprağı, ormanları, sincap, tavşan ve benzeri gibi av hayvanları, ipek üretimi, altın, demir ve benzeri yer altı madenleri ile dikkati çeken, ticaret yollarıyla da her dönemde önemini koruyan bir bölge özelliğindedir.¹² Semerkand, Buhara, Merv, Belh, Tirmiz, Farab, Nesef, Baykent, Cend, Yenikent... gibi eğitim, ilim ve kültür merkezlerinin bulunduğu Maverâünnehir, topraklarının verimliliği kadar¹³ kül-

(10) W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. H. Dursun Yıldız, İst. 1981, 83.

(11) W. Barthold, "Maveraünnehir", *IA*, VII, 408-409.

(12) Yakut b. Abdullah el-Hamevi (Rumi), *Mu'cem'ül-Buldan*, Beyrut 1957, V, 45-47; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, 84 vd.; İsmet Parmaksızoğlu, "Maveraün-Nehr", *Türk Ansiklopedisi*, XXIII, 333-334.

(13) Tarım ve sulama kanalları için bak: Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, 134 vd.

tür ve ilim adamlarıyla da önemini tarih boyunca hissettirmiştir.

B. Kültürel ve Tarihî Ortam

Maveraünnehir'in ilk halkının *Ariler* olduğu ve zamanla bu bölgenin Türkleştiğini yazan Barthold, Maveraünnehir'in nüfusunun kalabalıklığı, topraklarının verimliliği bakımından "*Türk egemenliğindeki eyâletler arasında genellikle birinci sırayı işgal*"¹⁴ ettiğine işaret eder. Bu bölgeye İslâmiyet IX. yüzyıldan sonra girmiş, ancak büyük şehirlerin halkının Müslüman olmalarına rağmen diğer bölgelerinde "*İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Türk-Oğuzlar'ın*"¹⁵ varlığı bilinmektedir. Tarih bazılarının döneminde *Türkistan* diye anılan¹⁶ Maveraünnehir'e IX. yüzyılın ortalarına doğru Oğuz göçleri olmuş¹⁷ ve hızlı bir İslâmlaşma hareketi başlamıştır. Bu İslâmlaşma hareketinde "*Maveraünnehir'de mevcut olan medreseler*"¹⁸ başarılı çalışmalar yapmıştır. Yollar, kaleler, camiler, mescidler, ribatlar, tekke ve zaviyelerin çeşitli hayır kurumlarının inşa edildiği Maveraünnehir şehirleşti, genişledi ve bir kültür merkezi haline geldi. Bir araştırmamız bu yükseliş dönemini şöyle anlatır:

"Bölgede büyük şehirlerin topoğrafik genişlemeleri, din, mezhep, halk tabakaları arasında mücadeleler, loncalar, tarikatlar, mahallî kültür kavramları ile İslâm dünyasının parlak bir uygarlık alanı haline gelen Maveraünnehir'in ilk yükselişi Samanoğulları devrine rastlar"¹⁹.

Gerçekten de halkı Müslüman Türk olan Maveraünnehir bölgesine IX. ve X. yüzyıllarda İran asıllı hanedan mensuplarının kurduğu Samanoğulları (874-999) hakim oldular ve onların hakimiyetleri döneminde bazı yazarların ifade ettiklerine göre Maveraünnehir halkı arasında "*bilimsel çiçeklenmelere tanık olunduğu*" ve "*elverişli şartlar dolayısıyla ırk ve milliyetçilikten bağımsız olarak sürekli bir kültürel etkinliği*"²⁰ nin mevcudiyeti kendini göstermektedir. Bu bölgede yetişen sayısız bilim adamlarını ve alanlarını saymak-

la bitmez.²¹ Ancak Arap asıllı yazarlardan birçokları Arabistan dışındaki bölgeleri ilmî faaliyetler bakımından geri olarak görmüş ve göstermişlerdir. Arapların dışındaki milletlerin halklarına hür insan olarak bakmadıkları ve onlara *mevâlî* (yâni köle ile hür arasında bir sosyal sınıf) dedikleri bilinmektedir.

Günümüzde de Prof. Muhammed Ebu Zehra, İslâm mezhepleri ile ilgili olarak yazdığı bir eserinde Mâtürîdî'nin çağdaşı bilginlerden *Hasan el-Eş'arî*'den bahsederken: "... *Eş'arî, düşmanın otağına son derece yakındı ve Mutezile'nin vatani... Basra'da bulunuyordu. Fakihler ve muhaddislerle Mutezile arasında cereyan eden çarpışmalar hep Irak'ta olmuştur ki, Basra da Irak mezheplerinden biri idi*" diye yazar. Sözlerinin devamında *Mâtürîdî*'nin bulunduğu ortamın buraya uzaklığından bahisle, *Mâtürîdî*'yi bu ilmî "*savaşın güvültüsüne*" ve yankısına uzaktan kılıç sallayan kişi olarak anlatmak ister.²² Oysa ki Mâtürîdî de, yetiştiği Türk kültür ortamının vatani olan Maveraünnehir de -özellikle X. yüzyılda- önemsenmemesi mümkün olmayan kişi ve yerdir. Bazı eski yazarlarca, bu bölgedeki "*halkın cesareti, ilim ve maarife karşı meyil ve istidadı uzun uzadıya tasvir edilmektedir*"²³. Mısırlı bilginlerden Ahmed Emîn (1886-1954) *Zuhr ül-İslâm* adlı eserinde "*Horasan ve Maveraünnehr*" başlığı altında bu bölgenin -Mâtürîdî'nin yaşadığı yüzyıldaki bilginlerinden, ilmî ve edebî hareketliliğinden söz eder.²⁴ Ahmed Emîn'in anlattığına

173

(14) Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, 83.

(15) W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Derler*, Yay. K.Y. Koprıman-A. İ. Aka, Ankara 1975, 79.

(16) W. Barthold, "Türkistan", *İA*, XII-2, 140-142.

(17) İbrahim Kafesoğlu, "Oğuzlar", *İA*, XII-2, 188-191.

(18) Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, 78.

(19) İsmet Parmaksızoğlu, "Mavera ün-Nehr", *Türk Ansiklopedisi*, XXIII, 333-334.

(20) G. Anawati, "Bilim", Çev. T. Koç, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1989, IV, 315-352.

(21) Bu bölgenin İslâmlaşması hakkında bak: Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, 49 vd.; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 83 vd.; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, 76 vd.; Philip K. Hitti, *Siyaset ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. S. Tuğ, İstanbul 1980, II, 332 vd.; Nesimî Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, 15 vd.; Muhammed Arslan, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, Kayseri 1986, E. Ü. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış yüksek lisans tezi.

(22) M. Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, Çev. E. R. Fiğlalı-O. Eskicioğlu, İstanbul 1970, 239.

(23) Barthold, "Maveraünnehir", *İA*, VII, 408-409.

(24) Ahmed Emîn, *Zuhr ül-İslâm*, Kahire 1960, I, 259-276.

göre X. yüzyılda yaşamış bulunan coğrafyacı²⁵ Mukaddesî (946-1000), Mâtürîdî'nin yetiştiği Maverâünnahir hakkında şunları yazar:

"Bu bölge o bölgelerin en üstünüdür. Bilginlerin ve saygın kişilerin daha çok bulunduğu bir yerdir. Orası hayrın kaynağı, ilmin merkezi, İslâm'ın sağlam merkezi ve büyük kalesi, hükümdarı kralların en hayırlısı, askerleri, askerlerin en hayırlısıdır. Burada bilginler, kralar düzeyine ulaşmıştır"²⁶.

Gerçekten de Mâtürîdî'nin yaşadığı çağda Semerkand ve çevresinde, başka ifadeyle Maverâünnahir'de ilmî bir muhit oluşmuştur. Bir araştırmacımızın ifadesiyle: "Maverâünnehir kültür çevresinde yetişmiş ve İslâm-Türk kültür ve medeniyetinin büyük mimarları arasına girmiş olan Farabî, Mâtürîdî, Buharî, Tirmizî, İbn Sina gibi daha nice âlim ve filozoflar²⁷ hem Türk, hem İslâm ve dünya ilim hayatında fikir ve düşünce hareketlerine öncülük etmişler, canlılık getirmişler ve yön vermişlerdir... İslâmî ilimlerden başka tıp, matematik, astronomi, felsefe, fizik, kimya, tabiat, tarih ve coğrafya gibi müsbet ilimlerde de,²⁸ Maverâünnehir kültür çevresi, pek çok âlimin yetişmesine merkezlik etmiştir"²⁹.

W. Barthold'un beyanına göre: Maverâünnehir, "Etnografik bakımdan Ariler tarafından işgal edilmiş ve zamanla Türkleşmiştir"³⁰, Göktürklerin ve 960'dan sonra Karluk ve Oğuz Türklerinin yönetimlerine geçmiştir. Bu bölgeye Emevî vali ve komutanı Ubeydullah b. Ziyad tarafından ordu sevkedildi, 674 yılında Buhara kuşatıldı, Buhara hükümdarı Kabac Hâtun sulha zorlandı ve bölge halkı İslâmiyet'le tanıştı. Daha sonra Kuteybe b. Müslim (669-715) bu bölgeye yönlendirildi ve bu bölge halkı Müslüman oldu.³¹ 874-999 yılları arasında hüküm süren ve İranlı olan Samanoğulları (Samaniler), Maverâünnehir'e hakim oldular. Samanoğulları döneminde büyük ilim, din, edebiyat ve fikir adamlarının yetişmesine zemin hazırlandı, edebiyat, din ve ilim adamları korundu.³² Bu devre ve

ortam içinde Mâtürîdî, İslâm dininin doğru anlaşılması ve savunulması ile ilgili eser ve gayretleriyle dikkati çekti.

Mâtürîdî'nin yaşadığı zaman dilimi içinde İslâm dünyası siyasî ve fikrî çalkantılar içindeydi. Özellikle fikrî çalkantıların, tartışmaların sebeplerini Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıkan olaylara dayandıran ve bağlayanlar vardır. Gerçekten de ortaya çıkan yeni olay ve durumlar o günkü Müslüman halk arasında farklı yorumların doğmasına sebep olmuş bir grubun mümin dediklerine başka bir grubun kafir dediği görülmüştür. Bütün bu farklı gruplar kendi görüşlerini Kur'an ve sünnetten deliller bularak kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu arada fetih hareketlerinin meydana getirdiği yabancı din ve kültürlerle sıkı temas zorunluluğu ayrılıkları daha da derinleştirdi ve hızlandırdı. Müslümanlar daha önceleri konuşmaya cesaret edemedikleri itikadî (inançla ilgili) meseleleri açıkça tartışır oldular. Mâtürîdî'nin bizzat kendi eseri olan *Kitab üt-Tevhid*'in çeşitli sayfalarında anıldığına göre o dönemde seneviye, cebriyye, haşeviye, deysaniyye, havaric, dehriyye, zanadika, sümeniye, kaderiyye, şia kerramiye, mucessime, mecusiyye, mürcie, mutezile, müşebbihe... gibi grupların varlığı bilinmektedir. Yıkıcı fikirleri taşıdığı kabul edilen bu akımlara karşı İslâm dinini akılcı bir yolla savunmak iddiasıyla *Mutezile* ortaya

(25) Mukaddesî için bak: H. J. Kramers, "Mukaddesî", *İA*, VIII, 562-563.

(26) Ahmed Emîn, I, 260.

(27) Bu isimlere ilâveten İbn Hibbân, Haccac en-Nisaburî, Muhammed b. Ali eş-Şasi, İbn Furek, Beyhakî, Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Şakik ül-Belhî... gibileri sayılabilir. XI. ve XII. yüzyıldaki hukuk bilginleri için bakınız: Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâ al-Nabr İslâm Hukukcuları*, Ankara 1976.

(28) Bu konuda kısa bilgi için bak: Lütfi Göker, "Bilimin Gelişiminde Buhara, Semerkand ve Basra'nın Önemi", *Buharî Uluslararası Sempozyumu (18-20 Haziran 1987)*, Kayseri 1996, 19-38.

(29) K. Göde, "Buharî'nin Yetiştirdiği Kültür Muhiti", *Buharî Sempozyumu*, 5-10.

(30) Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, 83.

(31) Bakılabilir: Arslan, yüksek lisans tezi; Taberi, *Tarih ül-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut 1964, VI, 396 vd.; Mehmet Şeker, "Buharî'nin Memleketi Buhara'nın Fethine Bir Bakış", *Buharî Uluslararası Sempozyumu*, 11-17; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

(32) Bak: W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. F. Köprülü, Ankara 1963, 47 vd.; V. F. Buchner, "Samaniler", *İA*, X, 140-143; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 267-321; Ahmed Emîn, I, 260 vd.

çıktı.³³ Bu mezhep Emevî ve Abbasî halifele-
rinin bazılarının desteğini de sağladı. Halife
Vâsık (841-846) dönemi Mutezilenin altın
çağı olduğu kadar, bu mezhepten olmayanlara
karşı baskı ve zulmün arttığı bir dönem
olarak tarihe geçti. Bu halifenin, Kur'an'ın
Kelamullah olduğunu ve Allah'ın ahirette
görülebileceğini söyleyen bir kimseyi "*Tanrıyı
cisimlere benzetiyor*" diyerek bizzat kendi
eliyle öldürdüğü anlatılır.³⁴ Mutezilenin bu ve
buna benzer acımasız baskıları sebebiyle,
Mutezilenin kullandıkları metotları kullanara-
rak karşıt bir grup oluştu. İslâm dünyasının
üç ayrı bölgesinde Kur'an ve sünnete uygun
bir şekilde İslâm inancını savunan üç büyük
din bilgini ortaya çıktı.

Arabistan'da Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl.
935), Maveraünnehir'de Ebu Mansur el-Mâtürîdî
(öl. 944), Mısır'da da Ebu Cafer et-Ta-
havî (öl. 933) yıkıcı akımlara karşı fikrî alan-
da savaş açtılar. Kırk yaşına kadar hizmet
ettiği ve aralarında bulunduğu Mutezileden
ayrılan Eş'arî; "*Mutezilenin akidelerini gene
onların silahlarını kullanarak, yâni deliller ile
reddetmiş*"³⁵ ve "*akıl ile nakli birleştirerek*"
sünnî kelâm (ilahiyat) ilmini oluşturmuştur.³⁶
Aristo'nun kıyas nazariyesini "*dini savunma
aracı haline*" getiren Eş'arî bu metodu sebe-
biyle bazı grupların, özellikle Hanbelîlerin
tepkileriyle karşılaştı. Ancak "*Arap dilinin
hüküm sürdüğü bölgelerde*" geniş yandaşlar
buldu.³⁷

Ebu Cafer et-Tabavî ise fıkhîta (İslâm
hukuku ve felsefesinde) rey (akıl) taraftarı ve
Ebu Hanife'nin izleyicisi olarak Eş'arî ve
Mâtürîdî'nin yapmak istediklerine yakın
görüşler ileri sürdü. Bir Batılı bilgin *Taba-
vî'nin Eş'arî ile Mâtürîdî arasındaki konumu-
nu şöyle açıklar:*

"Bu hareketin (sünnî ilm-i kelâmının)
ilk temsilcisi olarak Eş'arî'nin adını zikretmiş-
tik, çağdaşları olan Semerkandlı Mâtürîdî ile
Mısırlı Tabavî aynı şekilde, bu anlayışın temsil-
cileridirler. Bununla beraber Tabavî hemen
hemen unutulmuş gibidir. Eş'arîlik ve Mâtürî-

*dilik uzun müddet rakeip sünnî kelâm sistemleri
olarak devam etti, Mâtürîdî mezbebi halen
Müslüman Türkler arasında yaşamaktadır*"³⁸.

İşte böylesi bir ortam ve özellikle Türk
kültür muhiti içinde yetişen Mâtürîdî dünya
Müslümanlarının özellikle Türklerin çoğun-
luğunun rağbetini kazanan büyük bir din
bilgini olarak kendini kabul ettirmiş ve Mâtü-
ridilik de Türk kültür hayatında kendine yer
bulmuştur.

Mâtürîdî Kimdir?

Asıl adı Ebu Mansur Muhammed b.
Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkandî olan bu
Türk bilgininin Mâtürîdî (Mâtürîdî) veya
Semerkandlı (Semerkandî) adlarıyla tanındığı
bilinmektedir. Bu adlarla anılmasının sebebi
doğum yerindedir. Zira Muhammed el-Mâtü-
ridî Maveraünnehir bölgesinde bulunan
Semerkand'ın³⁹ Mâtürîdî kasabasında⁴⁰ doğ-
muştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinme-
mekle birlikte H/238-M/862 yılı civarında
olduğu tahmin edilmektedir.⁴¹ Bu sebeple
doğum tarihi konusunda tabakat kitapların-
da açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak

175

(33) Mezheplerin doğuşu ile ilgili bilgi için bak: Şehristani, *el-Milel
v'en-Nihal*, Mısır 1961, I, 21 vd.; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makalât
ül-İslamiyyin ve İhtilâf ül-Musallîn*, Kahire 1950, I, 34, vd.; Yaşar
Kutluay, *İslamiyet'te İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959; Y.
Kutluay, *İslâm ve Yahudî Mezhepleri*, Ankara 1965, 31 vd.;
Muhammed ül-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Tarafı*, Çev: Fuat
Sezgin, İstanbul 1948, 23 vd.

(34) Zühdi Hasan Carullah, *el-Mu'tezile*, Kahire, 1947, 178-179.

(35) H. Ritter, "Eş'arî", *İA*, IV, 390-392.

(36) D.B. Macdonald, "Kelâm", *İA*, VI, 538-545; Ayrıca bak: İrfan
Abdülhamid, "Eş'arî", *TDVİA*, XI, 444-447; Yusuf Şevki Yavuz,
"Eş'ariyye", *TDVİA*, XI, 447-455; F. Krenkow, "Tabavî", *İA*, XI,
928-930; Avni İlhan, "Buharî Dönemi Mezhep Hareketleri",
Buharî Uluslararası Sempozyumu, 47-50.

(37) W. Montgomery Watt, *İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, Çev: S. Ateş, Anka-
ra 1968, 79 vd.

(38) De Leacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev: H. G.
Yurdaydın-Y. Kutluay, Ankara 1959, 111.

(39) Bak: H. H. Schaefer, "Semerkand", *İA*, X, 468-471; Hamevi,
Mu'cem ul-Büldan, III, 247 vd.; Abdullah b. Abdülaziz el-Kübra
el-Endelusi, *Mu'cemun ma İsta'cem min Esmâ il-Bilâd v'el-Meva-
diğ*, yayınlayan: Mustafa Şakâ, Beyrut 1983, III, 754-755;
Muhammed b. Abdül'mün'im el-Hümeiri, *er-Ravd ul-Mi'tar fî
Haber il-Aktar*, yayınlayan: Dr. İhsan Abbas, Lübnan 1975, 322-
323.

(40) Schaefer, aynı yer; Semerkand'ın bir mahalle veya nahiyesidir.
Bak: D. B. Macdonald-A. Ateş, "Mâtürîdî", *İA*, VII, 404-406;
Ahmed b. Musa el-Hayalî, *Haşiyet ul-Hayalî*, Mısır, Tarihsiz, 14;
Barthold, *Moğolistan İstilasına Kadar*, 116.

(41) Bu tahmin Mâtürîdî'nin *Kitab üt-Tevbid*'ini yayınlayan İskenderiye
felsefe profesörü Dr. Lütfullah Huleyf'in görüşüdür. Bak: Mâtürî-
dî, *Kitab üt-Tevbid*, yayınlayan: L. Huleyf, Beyrut 1970, Önsöz, 2;
Muhammed b. Tawit et-Tancı, "Abu Mansur al-Mâtürîdî", *A. Ü.
İlahiyat Fak. Dergisi*, 1955, I-II, 1-10.

Mâtürîdî'nin ölüm tarihi olarak gösterilen H/333-M/944 tarihinde ittifak vardır. *Mâtürîdî*'nin Semerkand'ın *Câkerdîze* mahallesinde bilginlerin defnedildiği mezarlığa gömüldüğü⁴² bilinmektedir.

Mâtürîdî, kendi bölgesindeki, Hanefi ekolüne bağlı bilginlerden ders almıştır. Ebu'l-Mu'in en-Neseî (1046-1115)'nin "*Tebîrât ül-Edille*"sinde verdiği bilgilere göre⁴³ Ebu Hanîfe'nin (150-769) talebeleri İmam Ebu Yusuf (182-798) ve *İmam Muhammed eş-Şeybanî* (189-804)'den ders alan Süleyman el-Cüzcânî'nin talebeleri *Ebu Nasr el-İyazî*, *Ebubekr Ahmed el-Cüzcânî*, kadı *Muhammed b. Mukatil er-Râzî*, *Nusayr b. Yahya el-Belbî*'den ders almıştır.⁴⁴ Fıkıh ve kelâm (ilahiyat) bilgileri ile Ebu Hanîfe'nin düşünce sistemini, akılcı, hürriyetçi ve hoşgörüyeye dayalı metotlarını bunlardan öğrendi ve benimsedi. Bu yönleriyle çağdaşları *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî* (öl. 935) ve *Ebu Cafer et-Taba-vî* (öl. 944)'den ayrıldı.

176

Mâtürîdî'nin birçok kitapları olduğu bibliyografya kitaplarında anılır. Ancak bunlardan bize kadar gelenlerin başlıcaları şunlardır:

Kitab üt-Tevhîd: *Mâtürîdî*'nin akaid ile ilgili en önemli eseri olup Cambridge Üniversitesi'ndeki tek yazma nüshasına dayanılarak, İskenderiye Üniversitesi Felsefe profesörlerinden *Dr. Fehullah Huleyf* tarafından 1970 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁴⁵

Te'vilâtü Eblî's-Sünne: *Mâtürîdî*'nin -dünyada birçok yazma nüshaları bulunan- tefsirle ilgili bu eserinin birinci cildi *İbrahim ve Seyyid Avazeyn* kardeşler tarafından 1971 yılında Kahire'de bastırıldı. Gene başlangıcından itibaren bir bölümü *Dr. Muhammed Müstefiz er-Rahman*'ın tahkiki ile *Casim Muhammed el-Cuburî* tarafından 1983 yılında Bağdat'a neşredilmiştir. Eserin Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde 47 numarada kayıtlı 667 varak (yaprak)'lı nesih bir yazma nüshası bulunmaktadır.⁴⁶

Risaletün Fi'l-Akaid: Profesör Yusuf Ziya Yörükân tarafından "*İslâm Akaidine Dair Eski Metinler*" (Ankara 1953) adı altında Arapça metni ve tercemesi yayımlandı.

Mâtürîdî'nin Türk-İslâm Dünyasında Tanınması

Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, Türk ilmî muhitinin yetiştirdiği, dünya Müslümanlarının büyük bir çoğunluğunun önder olarak tanıdığı, İslâm dini tarihinde eşine az rastlanan din bilginlerinden biridir. Onun teolojik birçok orijinallikleri mevcuttur. Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî X. yüzyılın Semerkand, Buhara ve yakın çevresinin ilmî muhitinin eseri olarak yetişmiş; kelâm ve felsefe gibi akîl ilimlerin bu bölgede yerleşmesinde rolü olmuştur. Böylesine önemli kabul ettiğimiz *Mâtürîdî* çağdaşlarını ve kendinden sonraki nesilleri hangi ölçüde etkilemiş ve hangi ölçüde tanınmıştır?

Mâtürîdî hakkında, *Mâtürîdî*'nin çağına yakın zamanda yaşamış ve önemli eserleri bulunan yazarlarda tatmin edici bilgi bulamaktayız. *Ebu'l-Mu'in en-Neseî* (505/114)'nin

(42) Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, 116, 224 numaralı dipnot; Tancî, aynı makalede 2 numaralı dipnot; Ayrıca bak: A. Ahmedov, "*The Studies Chokardiza*", *Transactions of The International Conference İmam al-Moturidi and His Place in The Islamic Philosophy*, Semerkand, Kasım 2000, (Özbekistan Bilim Akademisi'nin düzenlediği sempozyum), 76-78.

(43) Neseî'nin bu kitabı Prof. Dr. Hüseyin Atay tarafından yazma nüshalan karşılaştırılarak *tenkidli neşr*'e hazırlanmış, birinci cildi T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır. Eserin diğer bölümlerinin yayını ile Türkçeye çevirisinin yapılmasının yararlı olacağı kanısındayım. Ebu'l-Muin Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tabîrâtü'l-Edille fi Usulî'd-Dîn*, Hazırlayan: H. Atay, Ankara 1993, T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, I.

(44) Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara 1980, 13-17; *Mâtürîdî*'nin hocaları ve talebeleri için bak: M. Ragıp İmamoğlu, *İmam Ebu Mansur el-Mâtürîdî ve Te'vilât ül-Kur'an'daki Tefsir Metodu*, Ankara 1991, 16-19.

(45) 206 varak (varak) olan eseri Dr. F. Huleyf 58 sayfalık Arapça, 43 sayfalık İngilizce önsözle 401 sayfalık metin halinde 1970 yılında Beyrut'ta yayımlandı.

(46) *Mâtürîdî*'nin tefsiri ve özellikleri hakkında Türkiye'de araştırmalar yapılmıştır. Bak.: Muhammed Eroğlu, *Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî ve Te'vilât ül-Kur'an*, 1971; M. Ragıp İmamoğlu, *İmam Ebu Mansur Mâtürîdî'nin Te'vilât ül-Kur'an'daki Tefsir Metodu*, Ankara 1973; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtında Tefsir ve Metodolojisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, Basılmamış Doktora Tezi; Hüseyin Uysal, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışı*, İzmir, 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, Doktora Tezi; *Mâtürîdî* ve eserleri hakkında Türkiye'de yapılan araştırma ve yayınlar için bakınız: A. Vehbi Ecer, "*Türkiye'de Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî ile İlgili Araştırma ve Yayınlar*", *Türk Kültürü Dergisi*, Mayıs 2000, Sayı 445, 308-314.

*Tabsiret ül-Edille'sini*⁴⁷ bir yana bırakırsak, Mâturidî'nin adı, kişiliği, görüşleri ile ilgili bilgilerin mutlaka bulunmasını umduğumuz bazı eserlerde konunun, sükutla geçiştirildiğini görüyoruz. Meselâ:

1. İbn ül-Nedîm'in (379/987) "*el-Fihrist*" inde;

2. Şehristânî'nin (548/1153) "*el Milel ve'n Nihal*" inde;

3. Abdülkâhir el-Bağdadî'nin (429/1037) "*el-Fark Beyn el Firak*" inde;

4. İbn Hazm el-Endelüsî'nin (456/1063) "*Kitâb ül-Fisâl*" inde;

5. İbn Hallikân'ın (631/1282) "*Vefeyât*" inde;

6. İbn Haldun'un (808/1406) ünlü "*Mukaddime*" sinde;

7. Suyutî (910/1505) nin "*Tabakat ül-Müfessirîn*" inde Mâturidî ile ilgili herhangi bir bilgi bulamamaktayız.⁴⁸ Bu kişilerin Mâturidî gibi bir kişiyi duymamış olmaları biraz imkânsız görünmektedir. Mâturidî'nin tanınma yönünden H/8-M/14. yüzyıla kadar mübhem bırakılmasının bizce sebepleri şöyle sıralanabilir:

a) *Milliyet Taassubu*: Mâturidî'nin çağında Arapların, Arap olmayan Müslümanlara karşı tavır ve itimatları menfidir, kuşkuludur. Arap ırkçılığı ve kayırmacılığı fiilî ve hissî olarak zaman zaman küllenmiş olmakla beraber en azından kıvılcım olmaktan devam etmiştir. Müslümanlardan, cizye vergisinin alınmaya çalışıldığı, ikinci sınıf (mevalî) insan kabul edildiği bilinmektedir. Böyle bir anlayışın bulunduğu yerde Hasan el-Eş'arî'yi ehl-i sünnet akidesinin yegâne temsilcisi ve savunucu olarak göstermeme, Mâturidî'nin etkisini gizleme meyli doğmuştur.⁴⁹ Bu faktör, tek ve yegâne faktör olmamakla beraber ihmal edilmemesi gereken bir faktördür.⁵⁰

b) *Semer kand Bölgesinin Hilâfet Merkezine Uzaklığı*: Hilâfet merkezi Bağdat'ta yaşa-

yan bilginler Semerkand'da neler olup bittiği ile ilgili değildiler. İslâm dünyasınca hilâfet merkezi ve hilâfet merkezine yakın yerlerdeki bilginler dikkatle izlenmekte ve yakından tanımakta önemli bir faktör olmaktadır. W. Montgomery Watt, Mâturidî'nin tanınmamasının önemli bir sebebi olarak "*hilâfet merkezinden uzakça bir eyalette yaşamış ve çalışmış olması*" nı⁵¹ gösterir. Zira o zamanın kültür ve ilim merkezi hilâfet merkezinin (Bağdat'ın) içinde bulunduğu Irak idi. Bu kültür merkezinden uzaklık, Mâturidî'nin, çağında Eş'arî'den daha iyi tanınmamasının sebeplerinden biridir.⁵²

c) *Semer kand'ın Dinî Merkeze Uzaklığı*: Mekke ve Medine Müslümanların hac ve umre vesilesiyle uğradıkları sadece kutsal topraklar değil, iktisadî ve ilmî pazarlamanın, ilmî tartışmaların yapıldığı yerdî. Her yıl bütün bölgelerden gelen bilginler, büyük bir kültür merkezi olan Mekke ve Medine'de Arabistan bölgesi fikir hareketlerini, ilmî faaliyetlerini takip ediyor ve İslâm dünyasının

(47) Bu eser Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hüseyin Atay tarafından iki cilt halinde "edition critique" i yapılmış ve bir cildi Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır. Ebu'l-Muin Meşmun b. Muhammed en-Nesefî, *Tebriset ül-edille*, Tahkik ve ta'lik: Prof. Dr. Hüseyin Atay, Ankara 1993, 626+78 sayfa.

(48) Bu konu için bakınız: A. Vehbi Ecer, *Türk Din Bilgini Mâturidî*, Ankara 1978, 14; Tancî, aynı makale.

(49) Prof. Muhammed b. Tawit et-Tancî, şunları yazar: "Eski İslâm müellifleri, bibliyografya kitaplarında Mâturidî hakkında aradıklarını bulamamaktan şikâyet etmişlerdir. Muasar araştırmacılar da, bunun ehl-i sünnet kelâm ilmi üzerinde Mâturidî'nin kuvvetli tesirini saklamaya karşı duyulan bir temayül mahsulü olduğunu tasavvur etmiş ve saklama keyfiyetine de yalnız muasar meslektaş Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'yi sünnet akideyi müdafaaya ve ehl-i sünnete muhalif taşkın fırkalarla mücadelede koyulmuş İslâm büyüğü olarak gösterme arzusunun sebep olduğunu düşünmüşlerdir". Bak.: Tancî, *aynı makale*; Müslüman olmayan tab'adan alınan vergi olan cizye Valî Haccac b. Yusuf zamanında Arap olmayan müslümanlardan alındı, Arap olanlardan alınmadı. Bak.: M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Meallî Türkçe Tefsir*, İstanbul 1935, III, 2507-2509; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, I, 297-302; Arap olmayan Müslümanlara "mevalî" denilirdi. Bir tarihçinin ifadesiyle "Mevalî, Araplarca pek itibar görmüyordu. Bunlar orduda hizmetleri esnasında at üzerinde değil, yaya olarak savaşıyorlar ve kahramanlıkları ile göze çarpanca şüpheli gözle bakılıyordu. Bunlara her ne kadar ücret ve ganimetten hisse veriliyor idiyse de, muntazam aylık almıyorlardı. Divanda, yani askeri maaş cetvelinde kayıtlı değildiler". Bak.: Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev.: Fikret İşıltan, Ankara 1963, 236.

(50) Doç. Dr. Saim Yeprem, bu hususu, "*pek isabetli görünmeyen bir ibtinal*" olarak nitelendirir. Bak.: Yeprem, *İrade Hüriyeti ve İman Mâturidî*, İstanbul 1980, 252-253.

(51) W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.: E. Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, 390.

(52) Kemal Işık, *Mâturidî'nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara 1980, 10.

her yerine yayılıyordu. Her yıl binlerce insan toplanıyor ve dağılıyordu. İnsan vücudunda kanların bütün organlara yayılması ve toplanması nasıl kalp vasıtasıyla oluyorsa, Mekke ve Medine de İslâm dünyasında aynı kalp görevini yerine getiriyordu. Her gelen Müslüman önce Arabistan bölgesinin ilim ve fikir hareketlerini takip ediyor, gittiği bölgelerde elde ettiği bilgileri, yaptığı temasları anlatıyordu. Bu sebeple hayatını Irak'ta geçiren *Eş'arî*, *Mâturidî*'den daha fazla tanınıyordu.⁵³

d) *Mâturidî*'nin Anlaşılmasının Güçlüğü: *Mâturidî*, çağdaşı *Tabavî* ve *Eş'arî*'ye oranla daha akılcı ve ilimcidir. Nasların (âyet ve hadislerin) zarihlerine (düz, görünen anlamlarına) bağlılıkta *Eş'arî*, *Mâturidî*'den daha ilerdedir. Selefiyeye daha yakındır. *Mâturidî*'nin izahlarının akılcı ve soyut oluşu yönünden anlaşılması güç olmuş, nasların anlaşılmasında aklın ihmal edilmesi halk arasında daha çok dindarlık sayılmış olması yönünden *Eş'arî* daha fazla taraftar toplamıştır.⁵⁴ *Sadrü'l-İslâm Muhammed Pezdevî* (493/1099) *Mâturidî*'nin bu özelliğine işaretlerle şöyle yazar:

“...Şeyh Ebu Mansur'un yazdığı *Kitab üt-Tevhîd*'de biraz kapalılık ve uzatma, terkinde ise bir nevi zorluk vardır. Eğer bunlar olmasaydı bize kafi gelecekti”.⁵⁵

Maksatlı veya maksatsız, *Mâturidî*'nin ihmaline sebep olan bu olumsuz şartlara rağmen onu takip edenler, onun ilmini yayanlar çıkmıştır. Bu yayılma ve tanınma özellikle bilginler yoluyla olmuştur. Bu konuda ilk akla gelmesi gereken isim “*Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed b. Mekhûl en-Neseî*” (508/1115) dir. *Ebu'l-Mu'in en Neseî*'nin⁵⁶ “*Tebisret ül-Edille*” adlı eseri⁵⁷ *Mâturidî* ekolünün “*Kitab üt-Tevhîd*”den sonra en önemli kaynaklarından biridir. Dr. Fethullah Huleyf, *Ebu'l-Mu'in en-Neseî*'nin önemini şöyle belirtir:

“*Eş'arîler arasında Ebu Bekr el-Bakillânî ve Gazzalî'nin yeri neyse, Mâturidîler arasında da O'nun yeri aynıdır. Tebisret ül-Edille adlı*

yazma eseri Mâturidî'nin Kitab üt-Tevhîd'inden sonra bütün Mâturidîler için ikinci kaynaktır. Ömer en-Neseî'nin el-Akaid ün-Neseî'ye'si Tebisret ül-Edille'nin bir fibristi durumundadır. İmam Nureddin es-Sabunî (580/1184) Fabrüd-din er Râzî (606/1209) ile tartışmaları sırasında şöyle der:

- *Ey insanlar! Ebu'l-Mu'in en-Neseî'nin yazdığı Tebisret ül-Edille adlı eserini okudum. Tabkik ve tetkik hususunda onun üzerine bir kitap olmadığına inanıyorum.*”⁵⁸

Sadr ül-İslâm Muhammed el-Pezdevî (493/1099) nin *Usul üd-Din* adlı eseri *Mâturidî*yenin eski kaynaklarından biridir.

Mâturidî'nin sistemini savunan yayınlardan bir diğeri de Nureddin es-Sabunî (580/1184) dir.⁵⁹

Kısaca *Ömer en-Neseî* diye andığımız Ebu Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî (537/1142) *Mâturidî*'nin en önemli takipçisi, *Mâturidî*liğin en etkin yayıcısıdır.⁶⁰ Onun hacim bakımından küçük olan

(53) Kâbe ve önemi için bakınız: A. Vehbi Ecer, *Osmanlı Döneminde Meke'nin Yönetimi*, Onuncu Türk Tarih Kongresi Tebliği, ilgili referanslar.

(54) Akıl-nakil münasebeti yönünden *Mâturidî* ve *Eş'arî*'nin görüşlerinin farkları için bakınız: Ecer, 25-45; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî-Giriş*, İstanbul 1981, 143-147.

(55) İmam Ebu Yusuf Muhammed Pezdevî, *Ebl-i Sünnet Akaidi*, Çev: Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1980, 3; Bir bilginimiz bu konuya şöyle işaret eder: “*Mâturidî*'nin problemlere, Bağdad dini ortamında yetişen Çağdaş *Ebu'l-Eş'arî*'den daha felsefi bir açıdan yaklaşması, içinde bulunulan... değişik kültürel ortamların etkisinden olsa gerektir... *Mâturidî*'nin *Kitab üt-Tevhîd-i*, genellikle, alışılmamış ve dağınık üslubu dolayısıyla, muğlak ve takibi zor olarak kabul edilmiştir... *Mâturidî*'nin ifade tarzının kapalı ve zor anlaşılır olması... o devre ait ilmî bir üslubun teşekkül etmemiş olması hususu ile yakından ilgilidir...” Bak.: M. Sait Yazıcıoğlu, “*Mâturidî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Mâturidî ve Ebu'l-Mu'in Neseî*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1985, Sayı: 27, 281-298; Ayrıca bk.: Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâturidî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul.

(56) *Ebu'l-Mu'in en-Neseî*'nin hayatı ve eserleri için bakınız: Yazıcıoğlu, aynı makale ve aynı tez; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyet ül-Arifin*, İstanbul 1955, II, 487; Laknevi, *el-Fevaid ül-Bebîyye*, Mısır 1324, 216; Hayreddin ez-Zirikli, *el-Âlân*, Beyrut 1969, VIII, 301; İbn Kutluboğa, *Tâc üt-Teracim*, Bağdad 1962, 58; Ömer Rıza Kehâle, *Mu'cem ül-Müellifin*, Şam 1961, VIII, 66; Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cem ül-Maibuat*, Mısır 1928, II, 570; II, 1845; C. Brockelmann, *GAL*, I, 357; Fuad Sezgin, *GAS*, I, 601; Ecer, 76.

(57) *Tebisret ül-Edille*'nin yazma nüshaları için bak.: Yazıcıoğlu, aynı makale; Ecer, 74; Hüseyin Atay, *Önsöz*.

(58) Fethullah Huleyf, *Kitab üt-Tevhîd Mukaddimesi* 5-6. sayfalar; M. Şerafeddin, *Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1932, Sayı: 23, 1-19.

(59) Sabunî'nin hayatı ile ilgili kaynaklar için bakınız: Nureddin es-Sabunî, *Mâturidîyeye Akaidi*, Çev: Bekir Topaloğlu, İstanbul 1979, Topaloğlu'nun Girişi, sayfa 19-24.

(60) Ömer en-Neseî ile ilgili eserler için bakınız: Ecer, 76.

Akaid adlı eseri büyük bir rağbet görmüştür. Bu eser *Ebu'l-Mu'in en-Neseî'nin Tebsiret üt-Edille*'sinin özeti durumundadır ve asırlarca Müslümanların el kitabı haline gelerek büyük ilgiye mazhar olmuştur. Bu esere birçok şerhler yazılmış, nazma çevrilmiştir. Bu şerhlere din bilgileri tarafından hâşiyeler yapılmıştır.

Akaid'in *Ferganalı Ali b. Osman el-Üşî* (575/1179) tarafından H/569-M/1173 yılında "*Emâli*" adıyla manzum hâle getirildiğini biliyoruz. Bu manzum *Akaid*'in yani *Emâli*'nin *İzzeddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Cema'a* (819/1416), *Şemsüddin Muhammed en-Niksarî* (901/1495), *Aliyyü'l-Kari* (1045/1605) tarafından yapılan tanınmış şerhleri ile birlikte diğer şerhlerinin sayısı otuzun üzerindedir.⁶¹ Ömer en-Neseî'nin *Akaidi*'nin en önemli şerhlerinden biri *Eş'arî mezhebi* bilgilerin *Sa'düddin Mesud b. Ömer et-Teftazanî* (791/1389)'nin olanıdır. "*Şerh ül-Akaid in-Neseîyye*" adını taşıyan bu eser on dört asır İslâm dünyasının ders kitabı olma⁶² şerefine mazhar olmuştur.

Neseî ailesinden *Ebu'l-Berekât Hafzüddin en-Neseî* (710/1310)'nin "*el-Umde*" adlı eseri ve bu eserin aynı yazar tarafından "*el-İtimad f'ül-İtikad*" adıyla yapılan şerhi *Mâtürîdî*'nin önemli kaynaklarından. Bu arada *İbn Human* diye şöhret bulan bilginlerden *Kemalüddin Muhammed b. Abdülvâhid* (861/1457)'in "*el-Müsayere*" kısa adıyla anılan bir *Akaid* kitabı yazdığı bilinmektedir.

İbn Humam'ın talebelerinden *İbn Ebi's-Şerifel-Kudsî* (903/1497)'nin de M/1457 yılında yazdığı bir hâşiyesini de bu arada anmalıyız.

Osmanlı devri bilginlerinden *Kadı Celâleddin-zâde Hızır Bey* (863/1458)'in "*el-Kasidet ün-Nuniye*" adlı 100 beyitlik eseri, üzerinde birçok şerhler yapılan eserlerden biridir. Bu arada *Çorlulu Ramazan Efendi* (979/1571)'nin "*Ramazan Efendi Şerhi*".⁶³ *Ahmed b. Musa el-Hayalî* (862/1457)'nin "*Hayali Hâşiyesi*", *Fatih devri* bilginlerinden

Ahmed b. Abdullah el-Kirimî (879/1474)'nin, *Muhammed İbrahim en-Niksarî* (901/1495)'nin *Neseî Akaid*'ine şerhleri önemli eserlerdir.

Neseî'nin *Akaid* şerhlerine hâşiyeye yazan isimler arasında *Müslibiddin Mustafa el-Tastalânî* (901/1495), *Hakim Şah Muhammed b. Mübarek el-Kazvinî* (920/1515), *Ramazan b. Abdülmuhsin Bibişî* (979/1571), *İsamüddin İbrahim b. Muhammed Semerkandî* (*İsferâyini*), (951/1544), *Abdülhakim b. Şemseddin Muhammed Siyalkûtî* (1067/1667), *Saçaklı-zâde* diye anılan *Mehmet Mar'aşî* (1150/1737), *Karabaş ünvanıyla anılan Ali b. Mehmet el-Kastamonî* (1097/1686)... gibi isimler yer almaktadır.⁶⁴

Mâtürîdî'nin Dini Anlama Metodu Nasıldı?

Mâtürîdî'nin dine yaklaşımının akılcı ve ilimci olmasının yanında hoşgörülü ve taassuptan uzak bir anlayış içinde bulunması da ona saygınlık kazandırmıştır. O, kendi çağında, insanları kendi görüşlerine inanmaya zorlayan, kendi görüşlerine inanmayanları cezalandırmakla kendilerini görevli sayan farklı grupları (ehl ül-bid'at'ı) onaylamaz. *Mâtürîdî*, ana inanç ilkelerini ilgilendirmeyen inanç ve eylem farklılıklarını hoşgörü ile karşılar, kibleye yönelen herkese *mümin* gözüyle bakar. Açık bir (inanç esaslarıyla ilgili) yalanlaması (inkârı) olmadığı sürece insanların ibadetlerine ve işlerine karışılmaması kanaatindedir. Bu düşüncesini "*amel'in (eylem'in) imana dâhil olmaması*" formülüyle açıklar. Daha açık ifadeyle *Mâtürîdî* kible ehlinin farklı eylem ile düşünceye sahip olmalarını hoşgörü ile karşılar ve kendi prensiplerine uymaya ve inanmaya kimseyi zorlamaz.

(61) *Kesf üz-Zünun*, II, 1350; Kemal Edib Kürkcüoğlu, "Lâmiyye-i Kelamiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1954, Sayı: 1-2, 1-21.

(62) W. Montgomery Watt, *İslâmî Tedkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*. Çev: Süleyman Ateş, Ankara, I: 68, 137; C.A. Storey, "Taftazanî", *İA*, XII-1, 118-121.

(63) *Kesf üz-Zünun*, II, 1145.

(64) *Kesf üz-Zünun*, II, 1146; *Kesf üz-Zünun Zeyli*, II, 104; Ayrıca bak: Ahmet Uğur, "About Islamic World in the Epoch of Mansur Muhammed al-Moturidi and About The Science of Moturidia in Turkey", *Özbekistan Sempozyumu*, 115-117.

Mâtürîdî'nin diğer önemli bir yönü ise dinde akıl ile nakli (Kur'an ve sünneti) ahenkli bir şekilde kullanmaya verdiği önemdir. Bir araştırmacımız Mâtürîdî'nin bu konuyla ilgili görüşünü şöyle özetler:

"Akıl dinin varlığının şartı ve bakasının lâzımıdır. Çünkü delil ve hüccetle ayakta duran Allah'ın dini, delil ve hüccetin bizzat kendisi olan akılla ayakta durmaktadır. Bunun içindir ki aklına uyan dinini korur, tab'ına ve heveslerine uyan ise dinin dayanağını yıkmış olur".⁶⁵

Mâtürîdî'ye göre akıl bilgi kaynaklarındandır. Bilginin diğer kaynağı duyu organlarının verdiği bilgilerin doğruluğunu akıl ayırır. Akıl, hakkı ve bâtılı ayırmak için tarafsız bir hakem gibidir. Akılla sihirbazların sihirleri ve hileleriyle gerçek peygamberlerin mucizelerini ayırdedebiliriz. Ayrıca insanlar Kur'an-ı Kerîm'de akıllarını kullanmaya teşvik edilir.⁶⁶

180 Akıl kullanılmasında Mutezile mezhebi ile *hadis ehli* (selefiye) arasında yer alan Mâtürîdî, çoğunlukla *Eş'arî mezhebi* ile *Mutezile mezhebi* arasında bir çizgi üzerinde olduğu kabul edilir. Yani Mâtürîdî Selefiye'den ve Eş'ariye'den daha fazla akılcıdır. Başka ifadeyle, akla güvenme ve akli dinde kullanma yönünden *Mâtürîdî* Mutezile'ye Eş'arî'den daha çok yakındır. Ancak Mutezile'den de birçok yönlerden de ayrılmaktadır. Mâtürîdî'ye ile, akılla nakil arasında bir denge kurulmuş, akıl ve nakil, biri diğerine tercih edilerek ihmale uğramıştır.⁶⁷

Belli Başlı Görüşleri

Mâtürîdî'nin görüş ve düşüncelerinden bazılarının özetini sıralayarak hatırlatmada bulunmak yerinde olur:

Dini anlamada iman Tanrı'dan geleni kalp ile tasdik dil ile ikrardır. Ancak iman birinci planda kalple tasdikdir. Fakat kelime-i şahadet getiren, Müslüman olduğunu söyleyen kimseye mümin olarak bakılır. Bilmek, mümin olmak için yeterli değildir, bilgi ve iman ayrı şeylerdir.

Amel (eylem) imandan bir parça değildir. İman ve amel (inanılanları uygulama) ayrı şeylerdir. Mâtürîdî'ye göre ibadetlerini ihmal etmek, zina etmek, içki içmek, hırsızlık yapmak... ve benzeri günahları işlemek mümini imandan çıkarmaz. Bunlar münkir değil, günahkâr olurlar. Büyük günah işleyen kimse günah işlediği anda Allah'ı yalanlamaz (inkâr etmez), O'na inanır ve O'nun rahmetini umar durumdadır. Taklide dayalı iman bâtıldır, bu sebeple dinî esasların akılla ve delillerle bilinmesi gerekir.

Allah bir ve Tek'tir. Bu aklın gereğidir. Zira en küçük hareketin dahi hareket ettiricisi (muharriki) olduğuna göre, tüm varlık âleminin de bir yaratıcısı, düzenleyicisinin... bulunması gerekir. Bu da öncesiz, sonrasız olan Yüce Allah'tır ve bu Allah *Tek'*dir. O, hiçbir şeye benzemez.

Allah'ın emir ve yasaklarını bildirmek üzere elçiler (peygamberler) göndermesi hak'dır. Her topluma, o toplumun diliyle hitap eden peygamber gelmiştir. Bir topluma peygamber gönderilmediği sürece o insanlar işledikleri günahlardan dolayı sorumlu tutulmazlar ve bunlardan dolayı cezalandırılmazlar. Onların sorumlulukları akıllarıyla tek Allah'ı bulmalarıdır.⁶⁸

Allah kullarına kendi fiillerini (eylemlerini) yapma ve kazanma (iktisab) hürriyetine sahip kılmıştır. Mâtürîdî *Kitab üt-Tevhîd* adlı kitabında "*Bizzat her kişi bilir ki yaptığı*

(65) Hasan Şahin, *Mâtürîdî'ye Göre Din*, Kayseri 1987, 17.

(66) Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitab üt-Tevhîd*, Yayınlayan: Fethullah Hüleyf, Beyrut 1970, 9-11.

(67) Bak: A. Vehbi Ecer, *Türk Din Bilgini Mâtürîdî*, Ankara 1978, 25-45.

(68) Mâtürîdî'nin bütün görüşlerini burada aktarmamız mümkün değildir. Mâtürîdî'nin *Kitab üt-Tevhîd*'i ve *Te'vilât ül-Kur'an*'ı elimizdedir. Onun en önemli izleyicilerinden olan *Neseî*'lerin *Tabseratü'l-Edille*, *et-Tevhîd fi Kavaid il-Tevhîd*, *Menabic ül-Eimme*, *Bahr ül-Kelâm*, Sabunî'nin *Maturidiyye Akaidi* (Çev: B. Topaloğlu, Ank. 1978) ve benzeri eserler elimizdedir. Türkiye'de ise lisans, yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezleri halinde Mâtürîdî'nin değişik konulardaki görüşleri işlenmiş ve değerlendirilmiştir. Bak: A. Vehbi Ecer, "Türkiye'de Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî ile İlgili Araştırma ve Yayınlar", *Türk Kültürü Dergisi*, Mayıs 2000, Sayı 445, 308-314; En yakın tarihlerde 2000 yılı Mayıs ayında Özbekistan'da (Semerkand'da) Mâtürîdî ve görüşleri ile ilgili uluslararası sempozyum düzenlendi. Bak: Özbekistan Cumhuriyeti'nin Fenler Akademisi, *İmam el-Mâtürîdî ve O'nun İslâm Felsefesinde Tutkan Örne Materyalleri*, Semerkand, Kasım 2000 (Rusca, İngilizce, Özbekçe özetler).

işte hür olduğu gibi fail (yapan) ve kâsıp (kesbeden, kazanan) dır” cümlesini kullanır.⁶⁹ Prof. Dr. Mustafa Sait Yazıcıoğlu bu konuyla ilgili araştırmasında Mâtürîdî’nin bu cümlesini naklettikten sonra şu açıklamayı yapar:

“Bu ifadeden insanın yaptığı bir işi hür olarak, kendi irade ve inisiyatifini kullanarak yaptığı anlaşlmaktadır. Fiilin Allah tarafından yaratılmış olması, insana bir mecburiyet yüklemmez. Fiilinde hür olduğuna göre, Allah’ın yaratığı o fiili ister yapar, ister yapmaz. Hür iradesini yapma yönünde kullanınca o fiili kesbetmiş olur”⁷⁰

Mâtürîdî’ye göre insan, kendi eylemlerinin kazananı (muktesebi) dır. Ancak bazı âyetlerde belirtildiği⁷¹ gibi insanoğlu her ne kadar kendi eylemlerini iktisab ediyorsa da, gerçekte bunları yaratan Yüce Tanrı’dır. Mâtürîdî Allah’ın fiiline halk (yaratma), kulun fiiline kesb (kazanım) adını vermek suretiyle tek bir olay olan eylem (fiil)’in farklı açılardan isimlendirilmesini yapmaktadır. Ona göre fiil (eylem) Allah ile kul arasında paylaşılmaktadır. Fiil Allah’a izafe edildiğinde yaratma, insana izafe edildiği zaman kesb (kazanım) adını almaktadır. Böylece Mâtürîdî kuldand (insandan) iradeyi tamamen kaldırıp, onu robot haline getirmiyor. İnsan, bir işi yapmayı isteyince, Tanrı onda bu eylemi, işi işleme, yapma gücü (istitatu) yaratır.⁷² “Dilediğinizi işleyiniz”,⁷³ “yaptıklarınıza karşılık olarak”,⁷⁴ “iyilik yapın”⁷⁵ gibi âyetler insanın eyleminin serbest ve hür olarak işlenmesi gerektiğine dair delillerdir. Başka ifadeyle bu âyetlerden Mâtürîdî, insanın hür eylem sahibi olduğunu anlamaktadır. Hür eylem sahibi olmakla insan, iyi iş sonucunda mükâfat, kötü iş sonucunda ceza alacaklardır. Bu ceza ve mükâfatları onların o eylemdeki irade ve kasıtları oranındadır.⁷⁶ Zira “Tanrı’nın tek başına meydana getirmesi mümkün olan şey halk (yani yaratma)”⁷⁷ dır, insanın kendi isteği ve iradesiyle isteyerek oluşan olay (fiil) kesb’dir. İnsanoğlu bu kesbinde (kazanımından) hür ve sorumludur.

Sonuç

Büyük ölçüde İmam-ı Âzam Ebu Hanife’nin etkisinde olan ve onun görüşlerini benimseyen Mâtürîdî Türklerin yaşadıkları bölgelerde taraftar buldu. Mâtürîdî’nin tefsir metodunu incelediği kitabında Dr. Ragıp İmamoğlu, Mâtürîdî’nin zamanında Sünnî kelâmcı (ilahiyatçı) olarak fıkihta Hanefî olan Mâtürîdî ve Şafii olan Eş’arî’nin bulunduğunu ifade ettikten sonra, şunları yazar:

“Muslibuddin Mustafa el-Kesteli (öl. 901/1495) özetle diyor ki: Horasan, Irak, Şam ve daha birçok yerlerde Eş’arî mezhebi; Maverainnehir bölgesinde ise, daha çok Mâtürîdî mezhebi yayılmıştır. Mâtürîdî, bocaları vasıtasıyla Ebu Hanife (80/150/669-767)’ye dayanıyor. İtikadda Mâtürîdî mektebinin mensupları, çoğunlukla fıkihta Hanefî olanlardır. Eş’arî mektebinin mensupları ise, fıkihta ekseriyetle Şafii’dir. Ayrıca Maverainnehir fukahasına da, özellikle el-Mâtürîdiyye deniliyordu. Mâtürîdî, devrinde bu bölge fukahasının reisi olarak tanınmıştır”⁷⁸.

181

Mâtürîdîlik Samanoğulları (849-999), Gazneliler (962-1186), Karahanlılar (932-1212), Selçuklular (1040-1308) ve Osmanlılar dönemlerinde halkın çoğunluğu arasında yaygınlaşmıştı. Tarih boyunca fıkihta Hanefî mezhebinden olan Türkler inançta Mâtürîdî ekolünü benimsemişlerdir. Fıkihta akıl yürütmeye, kıyasa; istihsan’a önem veren, ictihada açık Hanefî mezhebini benimseyen Türkler, onun etkisinde izleyicisi durumunda olan

(69) Mâtürîdî, *Kitab ü-Tevhid*, Yayınlayan: Fethullah Huleyf, Beyrut 1970, 226.

(70) Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul 1992, 54.

(71) Bak: Saffat/96.

(72) Bak: Mâtürîdî, 226 vd.; E. Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1980, 49-51; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1980, 288 vd.; Kemal Işık, *Mâtürîdî’nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara 1980, 90 vd.

(73) Fussilet/40.

(74) Secde/17.

(75) Hacc/77.

(76) Bak: Mâtürîdî, 225 vd.; Işık, 96 vd.; Fiğlalı, 50; Yeprem, 289; Nureddin es-Sâbunî, *Mâtürîdî’ye Akaidi*, Çev: B. Topaloğlu, İstanbul 1979, 140 vd.; Yazıcıoğlu, 128 vd.

(77) Sâbunî, 142.

(78) M. Ragıp İmamoğlu, *İmam Ebu Mansur el-Mâtürîdî ve Te’vilâtü’l-Kur’an’daki Tefsir Metodu*, Ankara 1991, 15.

Mâtürîdî'yi de benimsemekle akıl dışı inanışlara dirsek çeviren, akılcı, ilimde ilerlemiş bir toplum oluşturmalıydı. Ancak bunun olmadığını görüyoruz. Bunun sebebi Mâtürîdî'nin metot ve ilkelerinin halka anlatılmaması, Osmanlı medreselerinde Mâtürîdî'nin yerine Eş'arî ilm-i kelâmının okutulup öğretilmesiydi.

Bir kere Eş'arî okulunda akıl Mâtürîdîlere göre ikinci plândadır. Akıllı kullanma ve akla güvenme yönünden Selefiye ile Mâtürîdîye arasındadır.⁷⁹ Muhammed Ebu Zehra akıllı kullanma bakımından Eş'arîlerin "Muhaddislerin yanında"⁸⁰ yer aldığına işaret eder. Iraklı bilginlerden Dr. İrfan Abdülhamid ise: "Eş'arî, Mutezileye ilk karşı çıkışında, akil delilleri şiddetle reddeden, teslimiyet ve taklit inancını cesaretle savunan bir Hanbelî olarak görülmüştür" diye yazar.⁸¹ Eş'arî'nin önemli görüşlerinden biri Mâtürîdî'den farklı biçimde oluşan insanın seçme hakkına sahip olduğu eylemleri yapmaktaki hürriyetleri ve iradeleri konusundaki açıklamalarıdır.

Ona göre insanın seçerek yaptığı eylemleri (ihtiyarî fiilleri) Tanrı tarafından yaratılmışlardır. Onun yaratılıp oluşturulmasında kulun kudretinin bir etkisi yoktur. Kulun kudreti ve iradesiyle herhangi bir fiil (eylem) meydana gelmez. İrade edilmesi mümkün olan herşeyi Allah irade eder. Bütün olaylar (muhtesat) Allah'ın fiilidir. Böyle olunca kulların bütün eylemlerini de yaratan Allah'tır. Bir araştırmacının ifadesine göre Eş'arî "cebir ve tefviz⁸² arasında bir noktada karar kalmıştır. Eş'arî eklektisizminin bu karar noktası, görünüşte, tefviz'e nazaran cebr'e daha yakın olduğu içindir ki buna cebr-i mutavassıt

(mutedil cebir) denmesi âdet olmuştur".⁸³ Sonuç olarak Eş'arî'ye göre kulların eylemlerinin (fiillerinin) oluşumunda insanın kudretinin bir tesiri olmamıştır.⁸⁴

Bu anlayış tarzının halk arasında yerleşmesinde tâ Nizamiye medreselerinden Osmanlı medreselerine kadar uzanan medrese eğitiminde Eş'arî ilm-i kelâmının okutulmasının rolü olmuştur. Özellikle kendini Mâtürîdî'ye'den sayan Anadolu insanını böylesi bir eğitim etkisi altında bırakarak, akil düşünceden, hür ve müteşebbis iradeden uzaklaştırmış, kaderci ve itaatkâr bir anlayışa sokmuş ve tembeliğe sürüklemiştir. Halkın teslimiyetçi ve kaderci bir anlayış içinde olması yöneticilerin de işlerini kolaylaştırmış ve yöneticiler bu eğitim tarzını ve anlayışı desteklemişlerdir. Böylece halk isim olarak Mâtürîdî'ye'den olmalarına rağmen, onun akılcı, bilimci, hür irade anlayışından habersiz akil ve tabiat ilimlerinden uzaklaşmış, teslimiyetçi bir anlayışın içinde yer almış, dinî yaşayışlarında da hurafe ve bâtıl inanışlara yönelmişlerdir. Mâtürîdî halkımıza tanıtılır ve Mâtürîdî'nin din anlayışı benimsetilir, sevdirilirse akılcı, ilimci ve her türlü hurafeden uzak gerçek İslâm dininin hakim olduğu bir toplumun oluşmaması için hiçbir sebep kalmayacaktır.

(79) Bak: Işık, 23.

(80) Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Sıyasî ve İtikadî Mezhepler*, Çev: E. R. Fırlıklı-O. Eskiçioğlu, İstanbul 1970, 240.

(81) İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev: S. Yeprem, İstanbul 1981, 148.

(82) *Tefviz*: Birine verme, birine bırakma.

(83) M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1980, 227.

(84) Eş'arî'nin bu fikirleri için bakınız: Eş'arî, *Kitab ül-Lum'a*, Beyrut 1954, 39 vd.; Yeprem, 200 vd.; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev: M. S. Yeprem, İstanbul 1981, 291-303.